

*Sefardska muzika u
multikulturnoj
Bosni i Hercegovini*

Prof. mr. DAVID KAMHI,
Red.prof. Sarajevskog Univerzite u penziji

Poznato je da su se Jevreji iseljavali, ali još više odlazili kao roblje ili postajali poluslobodni podanici van svoje pradomovine. Glavni pravci odlaska bili su prema istoku i zapadu u skoro sve zemlje tadašnjeg poznatog svijeta. Jevreji koji su otišli na istok, na teritoriju današnje zapadne i srednje Evrope (Njemačka, Austro-Ugarska, Češka, Poljska i druge), nazvani su Aškenazi (Aškenaz je hebrejska riječ za istok, a u užem smislu Njemačka). Oni koji su otišli na zapad, Mediteran (Iberijsko poluostrvo) i neke evropske zemlje; Holandiju (Amsterdam) ili u Francusku (Provansa), Italiju te u Afriku (Maroko) itd. zovu se Sefardi. S'farad je hebrejski naziv za zapad, a u užem smislu za Španiju.

U starom vijeku teško je naći mediteransku zemlju bez značajnih i snažnih jevrejskih kolonija, osobito na ušćima rijeka. Između ostalih gradova, Jevreji su se naselili u Atini, Korintu, Solunu, a potom u Skoplju itd. Poslije propasti Jerusalema (70. godina n.e.) te gušenja velike pobune (135. godina n.e.) enormno je povećan broj Jevreja u pomenutim gradovima na Mediteranu. Sudbina Jevreja, poslije Nicejskog sabora (325. godina n.e.), kad nisu htjeli

primiti kršćanstvo, bila je obilježena sa progonima za mnogo vremena unaprijed.

Dolazak Jevreja u unutrašnjost Balkana pojačan je poslije podjele Rimskog carstva i stvaranja Bizanta. Nakon institucionalizacije kršćanstva, Jevreji su postali u Bizantu „Corpus Aliaenum“. „Corpus juris civilis“ cara Justinijana tretira Jevreje kao „Possesio Imperii“ ili su pak Jevreji „Servi camerae regis“. Bez obzira na ovo, judaizam je privlačio određene velikaše i relativno veliki broj podanika. Sjetimo se samo pojave i nestanka Hazara, čije su vođe prešle na judaizam (kagani – dolazi od hebrejske riječi koheni). Hazarska država je egzistirala od 7. do 12. stoljeća. Interesantan je i uticaj hebrejskog alfabeta na glagoljicu, koja je preuzela pet hebrejskih slova – B, K, T, Š i Č, kao i na ćirilicu koja je preuzela slovo Š (hebr. šin).

Osim Soluna u 12. stoljeću, razni putopisci su opisali Jevreje i u Skoplju (Skub, Ušćup itd.), u Monastiru (Bitolj) i nekim drugim gradovima.

Nisu poznati ni tačni podaci o pojavi Jevreja na Pirinejskom poluotoku. Vjerovatno su oni došli tamo sa Feničanima, u isto vrijeme ili malo poslije. Vjerovatno nisu bili zapaženi kao narod. Dolaskom zapadnih Gota u predjele današnje Španije i Portugala ili neposredno poslije toga, počeli su prvi progoni Jevreja od strane njihove crkvene hijerarhije. Mnogo važniji je bio dolazak sa Arapima (7. do

druge polovine 8. vijeka). Odmah nakon tog dolaska, Jevreji postaju vrlo važan i značajan faktor. Arapska kultura je tada bila superiornija te Jevreji bivaju potaknuti na pojačan duhovni angažman. Odmah nakon arapskih, pojavljuju se i jevrejske akademije, na kojima se izučavaju religija i filozofija. U Kordobi i nekim drugim gradovima, izučava se i matematika, astronomija, medicina, gramatika u sklopu filologije, pjesništvo, a osobito jezici arapski i hebrejski, kao i latinski i starogrčki. Tada Jevreji pod uticajem Arapa rado prihvataju neoplatonističko učenje. Od 13. vijeka, dobrim dijelom miješana kultura i umjetnost, pomjera se ka ostalim gradovima tadašnje Španije (Barceloni i Toledu). Taj se period u španskoj – arapskoj i jevrejskoj kulturi naziva „el siglo de oro“ – zlatni vijek. Tada se pojavljuju u nauci i filozofiji, te teologiji, čuvena imena kao Majmonides, Moše ben Nahman itd. kao i poeti Ibn Gabirol i Halevi.

Vrlo je značajno da jevrejska muzička narodna tradicija rado prima arapske uticaje, te se stvaraju muzičke tvorevine koje slične na arapske kaside i sehele. Sve ove tekovine arapsko-jevrejske kulture, ne samo u muzici, nego i šire, kasnije bivaju ugrađene u španski romansero (El romancero espanol).

Četrnaesti vijek je za Arape i Jevreje zlokoban, jer se tada u većem obimu javlja antisemitizam, koji je za Jevreje ali i Arape uveo masovno pokršćavanje, te pojavu neokršćana i kripto Jevreja. Polako ali i sigurno, Španija se počinje pretvarati u teokratsku državu gdje katolička vjera igra odlučujuću ulogu u životu velike većine ljudi. Edikt o izgonu Jevreja i Arapa iz Španije 1492. godine, a kasnije i Portugala, donio je mnogo zla i jednima i drugima, jer su bili već donekle asimilirani kao i do stvaranja nove, druge dijaspore za Jevreje, a za oba naroda bolan rastanak sa zemljom koju su smatrali svojom novom domovinom u svakom pogledu.

Najveći dio Jevreja izgnanika našao je utočište u velikoj i moćnoj Otomanskoj imperiji. Manji dio je došao u Evropu (Amsterdam u Holandiji i Provansu u Francuskoj). Španski Jevreji su se raselili po Otomanskoj imperiji na sva tri tadašnja kontinenta: Evropu, Afriku i Bliski istok. Svi oni se dijele na dvije velike grupe i to prvu čine oni koji su otišli u okviru zapadno-evropske kulture (Amsterdam, Francuska, a poslije Engleska i Italija), a drugu čine oni koji su došli u zemlje sa orijentalnom kulturom. Ovu grupu možemo također podijeliti na dvije podgrupe, zapadnu i istočnu. Zapadnu čine useljenici na teritoriju sjeverne Afrike (koji i dalje imaju neke veze sa Španijom) i istočnu koju čine Sefardi na Bliskom istoku i Balkanu. Ovi balkanski nisu imali skoro nikakve veze sa Španijom nakon svog dolaska.

Vrlo je interesantan ambivalentni odnos koji traje vjekovima, potomaka izdanih i spaljenih Sefarda iz toga doba. Tokom istorije pa i danas u njima tinja ogorčenje i bezgranična žalost zbog toga barbarskog akta španskih kraljeva nazvanih „katolički“. Ova je odluka očito bila donesena pod velikim uticajem Inkvizicije, a naročito njenog poglavara – kardinala Torquemade koji je inače bio pokršteni Jevrej – zamislimo koje li ironije! Ti isti Sefardi nisu gajili i ne gaje mržnju prema španskom narodu i zajedničkoj kulturi koju su stvorili zajedno sa Arapima i katolicima, svojim susjedima. U tom smislu poznata je pjesma velikog rabina, pjesnika i učitelja Avrama Kapona iz prve polovice 20. vijeka. Zato ću je unijeti kao i njen prijevod u ovaj tekst.

A ESPANA

A Ti, Espana bienquerida,
Nosotros „madre“ Te llamamos
Y mientras toda nostra vida,
Tu dulce lengua no dejamos.

Aunque Tu nos desterraste
Como madrasta de tu seno,
No estancamos de amarte
Como santísimo terreno,
En que dejaron nuestros padres
A sus parientes enterrados
Y las cenizas de millares
De tormentados y quemados.

ŠPANIJI

Tebe, predraga Španijo,
mi te „majkom“ zovemo
i za cijelog života našeg,
Tvoj slatki jezik ne ostavljamo.

Iako si nas odbacila
kao maćeha sa svojih prsa,
mi tebe ne prestasmo voljeti
kao i presveto ono tlo
gdje su naši očevi ostavili
rodbinu svoju pokopanu
prah hiljada sviju onih
mučenih i spaljenih.

JEVREJI U OTOMANSKOJ IMPERIJI

Turski sultani su se sa uvažavanjem i blagonaklonošću odnosili prema Jevrejima i prije izгона iz Španije. Sultan Murat I ih je primio u tursku stranačku legiju, pa su učestvovali sa velikim uspjehom u bici kod Jedrena (1361. g.). Poznato je da je nekoliko sultana, nakon zauzeća Carigrada, pozvalo Jevreje da se nasele u, sada već, prijestolnici turske imperije. Moše Kapsali, vođa jevrejske zajednice u Carigradu piše u to vrijeme da je sultan Mehmed poručio Jevrejima u cijeloj Otomanskoj imperiji:

„O, vi potomci Judejaca, koji živite u mojoj zemlji! Neka svaki od vas dođe u Carigrad i tu se nastani.“

Interesantan je i poziv Jichaka Carfatija, koji je emigrirao iz Njemačke zbog maltretiranja i tortura nad Jevrejima i došao u Tursku. On je pozvao Jevreje da dođu u Tursku „zemlju izobilja“, i da ga je u Tursku uputila sama sudbina da bi Jevrejima Njemačke, a po božijoj milosti, donio spas, te da kroz „Tursku vodi najbolji i najkraći put do Jerušalajima“.

Na kraju dugog i teškog puta u nove domovine mnogi su Sefardi stradali. Poslije progona, veliko učešće u prebacivanju izbjeglica sa Iberijskog poluotoka imali su i Dubrovčani zbog već davno uhodanih brodskih veza sa tim poluotokom. Krajem 15. i početkom 16. stoljeća Jevreje nalazimo u gotovo svim većim gradovima prostrane Otomanske imperije. Dolazak Jevreja u Carigrad kao i u cijelu Imperiju bio je od obostrane koristi i za Jevreje i za tursku upravu. Jevreji su naišli na iskreno gostoprimstvo, a sultan je znao da će Jevreji donijeti sveukupni napredak u trgovini, obrtima, znanosti, a što je najvažnije, oni posjeduju dobre veze u cijeloj Evropi. Osim toga, bili su poznati i kao vješti trgovci, bankari i stručnjaci u pravljenju oružja i municije. Sve ovo bilo je od ogromne važnosti za Otomansku imperiju.

JEVREJI U SARAJEVU

Poznato je da su Jevreji živjeli u Sarajevu i prije dolaska Sefarda. To su bili Romanioti, a vjerovatno i drugi Jevreji. Dokaz za to je i relativno često prezime Romano. Sefardi su dosta brzo kolonizirali (bolje rečeno sefardizirali) ove zatečene Jevreje. Vrlo je teško navesti godinu dolaska Romaniota u Sarajevo, ali se ona vjerovatno podudara ili malo razlikuje od godine dolaska Jevreja na Balkan. Tačan datum dolaska Sefarada u Sarajevo ne postoji. Referencijalni autori za ovo područje sefardike se razilaze za 15-20 godina.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, u jednom rukopisu, godina dolaska Sefarda

je 958. po Hidžri ili 1551. Hadim Ali-Bey, tadašnji državni namjesnik je autor toga podatka. Po njemu je tada u Sarajevu živjelo oko 40 do 50 Jevreja koji su se bavili najviše trgovinom i nisu živjeli u stalnoj naseobini (vjerovatno su dolazili i odlazili). Nadrabin dr Moric Levi, pisac referencijalnog djela o Jevrejima u Bosni („Die Sepharadim in Bosnien“ - Sarajevo 1911. g.), za godinu dolaska uzima 973. po Hidžri ili 1565. Ovu je godinu dr Levi pronašao u dva sidžila u istoj biblioteci. Tada je u Sarajevu živjelo oko 20 porodica i to stalno. Taj datum uzet je i zbog toga što je upravo tada počela da funkcioniše i Jevrejska opština. Ostale godine dolaska koje su navodili drugi autori u enciklopedijama nisu tačne.

Dr. Gluck u knjizi „Die Oesterreichisch – Ungarische Monarchie in Wort und Bild“ tvrdi da su Sefardi došli 1604. godine, a M. Franco u „Jews Encyclopadia“ za godinu dolaska navodi 1575. i to zaslugom don Josefa Nassi i donje Gracie čiji je on nećak. Formalno je 1565. uzeta za godinu dolaska Sefarda u Sarajevo. Sefardi su u Sarajevo došli iz različitih gradova i pokrajina Otomanske imperije, uglavnom iz Carigrada, Soluna, Skoplja, te manjih gradova u sadašnjoj Makedoniji: Monastir (Bitolj) ili iz Bugarske, Sofija, Ruščuk itd.

Po predanju, porodica Salom je došla iz Ušćupa, Uskub-a (Skoplja), Ovadije i Alevi su došli iz Monastira (Bitolja). Preko Samokova su došle Samokovlije (ranije vjerovatno Levi), a Pinto i Kajoni su došli preko Ruščuka, dok su Kamhi i neki od Levija došli preko Albanije (vjerovatno Valona).

Svi su oni formirali više grupa i podijelili se prema iberijskoj provenijenciji i odgovarajućim sinagogama. Teorije po kojima su Sefardi došli u Sarajevo – politički i ekonomski centar bosanskog pašaluka, iz Dubrovnika ili državnica Italije, djelomično su tačne, ali ne u potpunosti. Dubrovnik, kao ni luke Split, Šibenik ili Zadar, nisu pripadale Otomanskoj imperiji. Prognanici iz Španije su mogli doći u Carigrad i Solun i druge luke koje su bile u sklopu Otomanske imperije, a nalaze se južno od pomenutih luka.

Doseljenici iz pomenutih luka polako dolaze u unutrašnjost Balkana, pa i u Sarajevo, koristeći postojeće karavanske puteve iz Soluna preko Jedrena, Sofije, Niša, Beograda, Monastira, Novog Pazara, Višegrada. Od Sarajeva vode putevi prema Dubrovniku, Splitu, Zadru i Šibeniku. Sarajevo je u

to vrijeme bilo jedan od najvećih tranzitnih centara u ovom dijelu Otomanske imperije, kao i velika raskrsnica puteva.

Sefardi su se našli u pravo vrijeme i na pravom mjestu, te su se sjajno uklopili u postojeće gospodarske i trgovačke poslove. Ako uzmemo u obzir sve naprijed izloženo, slobodno možemo tvrditi da je pravac naseljavanja Sefarda na Balkan išao više od istoka prema zapadu, a manje u obrnutom pravcu. Iz ovoga proizlazi da su razni podaci o dolasku Sefarda u Sarajevo logični, kako oni iz 1551. tako i oni iz 1565. godine. Period od oko 15 godina privikavanja na novu sredinu je bio dovoljan da se od povremenih putnika namjernika formira stalna sefardska zajednica u Sarajevu.

U prvo vrijeme po dolasku, Sefardi su stanovali po brojnim sarajevskim mahalama. Interesantna je tvrdnja Shaw-a u „JEWS OF THE OTTOMAN EMPIRE“ (str. 53) da su Jevreji kao nagradu za pomoć Otomanskoj državi 1577. godine mogli osnovati svoju gradsku četvrt (vjerovatno jevrejsku mahalalu).

Pouzdan je pak podatak da je Siavuš-paša zvani Atik (kasnije veliki vezir) naredio 1580. (1581.) da se izgradi han „Čifuthana“ sa 46 do 50 soba, za uglavnom siromašne Jevreje. Ovaj se han zove u narodu „Sijavuš-pašina दौर“, a Sefardi ga zovu „kurtižo“ ili „kurtižu“. Han se nalazi u tadašnjem strogom centru, udaljen svega 100 metara od najljepše i najveće sarajevske džamije, „Begove džamije“.

JEZIK BOSANSKIH SEFARDA

Idiom španskog jezika kojim su govorili Sefardi, bio je uostalom kao i na cijelom Balkanu, baziran na pretklasičnom španskom jeziku iz druge polovine 14., 15. i 16. stoljeća (español – anteclassico). Pošto su Sefardi bili protjerani iz raznih krajeva Španije, govorili su i raznim regionalnim jezicima kao i dijalektima. Jasno da je postojao problem da nađu zajednički jezik, pošto do tada nisu bile formirane zajedničke govorne karakteristike u tadašnjoj Španiji. Uslijed toga idiom *đudeo-español* kao idiom sadrži mnoge oblike raznih španskih dijalekata i regionalnih govora. Iz ovoga izlazi da je *đudeo-español* u stvari smjesa svih tih govora, ali i to još nije sve. Uz tu smjesu dolaze i riječi i termini koje su Sefardi primili u našem slučaju od raznih naroda sa kojima su živjeli na ovom dijelu Balkanskog poluotoka. To su riječi turskog, grčkog, slavenskih jezika na koje se vežu i riječi italijanskog kao i nekih od njegovih dijalekata, pretežno venecijanskog.

Pomenuta smjesa svih ovih jezika se sad opet rastače na sub-idiome, ne samo na području države i regije, nego i u okviru grada. U Sarajevu tako možemo razlikovati tri sub-idioma, i to su:

- Ladino - pisani jezik religijskih tekstova koji su izvorno napisani hebrejski, a zatim latinskim alfabetom (religijske knjige - mahazori, reponse pojedinih rabina itd.) Ovaj jezik se nije govorio nego samo pisao (ladino no se avla – se skrive)
- Govorni jezik školovanih ljudi, dosta blizak ali ne i isti kao prethodni.
- Jezik jevrejske slabo školovane sirotinje, koji sadrži enormno veliki broj preuzetih riječi iz loko govornih jezika.

U Sarajevu se to može iskazati i ovako: drugi sub-idiom govorila je sefardska populacija koja je stanovala u nižim dijelovima grada, pored saobraćajnica i rijeke, a treći su govorili ljudi koji su stanovali na prigradskim padinama, osobito na Mejtašu i Bjelavama. Sarajevski Sefardi su svoj jezik zvali „*đidijo*“, „*španjol*“, „*đudezmo*“ pa i netačno „*ladino*“. Naziv „*đudeo-español*“ su donijeli studenti koji su se školovali u Beču, Berlinu ili Pragu. Aktuelni španski jezik su zvali „*španjol modernu*“ ili „*španjol muevu*“, a i „*španjol di lus španjolis di Španja*“.

EL ROMANSERO ESPANOL I EL ROMANSERO ĐUDEO-ESPANOL - SLIČNOSTI I RAZLIKE U SMISLU MUZIČKOG IZRAŽAJA

U kulturi bosanskih Sefarada muzika igra važnu ulogu u svakom pogledu i kao veliko izražajno sredstvo a i kao važan dio baštine kao i kod svih drugih naroda. Dijelimo je na svjetovnu i duhovnu (sinagogalnu). Postoji velika razlika u muzičkim oblicima Sefarada i Aškenaza. Jasno je da je stvaralačka potentnost ovisila od cjelokupne kulture naroda sa kojima su živjeli. Aškenska, naročito sinagogalna muzika, bila je dostigla veoma visok nivo i mogla je da se takmiči sa sličnom muzikom ostalih naroda jer je u svom razvitku poprimila forme moderne, osobito evropske muzike. Sefardi su razvili forme sasvim različite od navedenih. U prvom redu razvili su skoro sve forme narodne – tradicionalne muzike. Vrijednost ovakve muzičke umjetnosti je u tome što je ona iskonski jevrejska i što sadrži ljepotu orijentalne melodike. To se u Bosni desilo iz razloga zatvorenosti orijentalnog osmanskog društva, kao i nedostatka bilo kakvog uticaja sa strane. Posljedice toga su izvjesna primitivnost u monodijskoj melodiji, a posebno nedostatak višeglasja. Kod Sefarda nalazimo dosta veliku paletu svjetovnih i duhovnih pjesama. U religijskim pjesmama originalni tekst je skoro u potpunosti sačuvan još od biblijskih vremena dok se tekst svjetovnih skoro isključivo temelji na oralnoj tradiciji. Napjevi takvih muzičkih oblika su relativno često mijenjani jer su zavisili o aktuelnostima u raznim prilikama, vremenima, a i što je najvažnije, mogućnostima interpretatora. Ovi tekstovi često sadrže dijelove jevrejske istorije u galutu (dijaspori), ali i elemente svakodnevnog života.

Uslijed dugog boravka na Iberijskom poluostrvu, prvenstveno u Španiji i tekstovi i napjevi dobrim dijelom su bazirani na romansama koje su dio ogromnog broja tvorevina koje čine „*El Romancero español*“, a to su ciklusi epskih, junačkih i drugih pjesama, koji su nastali od 13. do 16. vijeka, u kojima su opisivani događaji iz života kraljeva, plemića višeg i nižeg ranga (hidalgosi) koji su sačinjavali španjolsko više društvo, a često i njihove odnose sa Jevrejima i Maranima. Te tvorevine često imaju sretne ali i poneke nesretne završetke. Kao forma romanse su najbliže baladama pisanim u drugim evropskim zemljama. Postoje i romanse sa biblijskim tekstovima. Ako govorimo o užoj

postojbini romansi u Španiji, to su svakako dvije poznate španjolske pokrajine Castilla la Mancha i Castilla la Vijeja (Kastilja la Manča i Kastilja la Viježa). U Bosni Romancero *đudeo-español* ima svoju specifičnost što se jasno dijeli na romanse i kantike (kantige). To su narodne tvorevine koje su bile izražaj ljudske duše koji prati reakciju na svaki važniji događaj u životu sefardske porodice, a nekad i cijele jevrejske zajednice.

Za razliku od romansi, kantike su izrazito lirske pjesme u užem i širem smislu. Interesantno je da je bilo više verzija iste romanse kao i kantike koje opisuju određeni važan događaj. Iz tih verzija se tokom vremena izdvajaju pojedini odlomci i čine nove romanse iz kojih se poslije formiraju novi oblici narodnog tradicionalnog pjevanja koji su bazirani na individualnosti pojedinih pjevača ili

instrumentalista koji su te pjevače pratili. Pratinja je bila na početku jako skromna ali je ipak činila primitivan ansambl koji se često mijenjao u odnosu na ljubavne i ostale napjeve, ali su ga skoro uvijek sačinjavali lutnja (lauta) i bandero (bubanj). Ove romanse i kantike su pjevale većinom žene više starije, a manje mlađe, ali je bilo i muškaraca koji su ih također pjevali ali mnogo manje nego žene. Mlade žene su pjevale više kantike sa ljubavnim sadržajem, a starije sa epskim temama. Luna, Laura Papo – Bohoreta u djelu „La mužer sefardi de Bosnia“ na strani 64. to ovako opisuje: „I nostras nonas no mankavan de espiegar siempre la romanse i eas gracias a estos antikos kantares se fragvavan entera una filosofia. Esto los era un gozo simpatico“, u prevodu: „I naše none nisu izbjegavale da uvijek tumače romanse i zahvaljujući ovim antiknim napjevima stvarale cijelu filozofiju. To im je bilo drago i ugodno“.

Bilo je dosta, a i sad ima autora koji se bave sefardikom, a posebno romanserom koji još eksplicitnije izražavaju svoje mišljenje o ovoj interesantnoj pojavi kod Sefarda. Citiraću u prevodu iz djela Moshe Shaula „Romancero Sefardi“ objavljenog u listu „ABC“ Madrid, broj od 21. Septembra 1985. koje je izrekao Moshe Attias: „Romansa je bila stoljećima skoro jedini izvor duhovne hrane, koji joj je pružao objašnjenja za tugu i za radost“.

Početkom 20. vijeka, sefardski romanserom je došao u žižu interesovanja filologa i muzikologa, profesionalaca i amatera. Svaka grupa je to tradicionalno sefardsko blago tretirala na svoj poseban način i iz svojih interesa. Spomenućemo jednog Španca koji je zaista kompetentan za tu materiju, a to je Ramon Menendez Pidal. U žiži njegovog interesovanja su osobito bile veze između romansi koje su se pjevale u samoj Španiji ali i onih koje je istraživao na Balkanu, a posebno u Bosni. Na tu temu je stvorio epohalno djelo „Catalogo del Romancero Judio-espanol“. Romanse koje je otkrio van Španije, sefardske provenijencije, nazvao je „romances judios“.

Od bosanskih Sefarada koji su se bavili ovom materijom, najistaknutiji su : filolog i hispanolog dr Kalmi Baruh te dr Moric Levi – sarajevski nadrabini, a posebno Luna, Laura Papo – Bohoreta.

Bečki doktorant dr Kalmi Baruh je u svojoj doktorskoj disertaciji „Die Lautstand des Juden – Spanischen in Bosnien“, odbranjenom u Beču juna 1923. te i u mnogim člancima, raspravama, esejima itd. objavljenim u sarajevskom „Pregledu“, godišnjaku La Benevolencije i Potpore izdatom u Sarajevu i Beogradu 1933. kao i u nizu jevrejskih novina izašlih u skoro cijeloj Evropi u periodu

između dva svjetska rata, cjelovito i veoma profesionalno pisao o ovoj temi.

Dr Moric Levi je u svom kapitalnom djelu „Die Sepharadim in Bosnien“ (Sefardi u Bosni) detaljno opisao sve aspekte u istoriji Sefarada iz svakodnevnog ali i kulturnog života, a posebno je bio pasionirani sakupljač te je skupio veliku zbirku sefardskih romansi, poslovice, pripovjetki i ostalih narodnih umotvorina. Laura Papo-Bohoreta je najpoznatiji pisac na đudeo-espanol jeziku. Pisala je pripovijetke, eseje, drame i komponovala pjesme i bila je sakupljač cjelokupnog sefardskog kulturnog blaga. Jako su važni i ostali autori koji su se bavili ovom tematikom kao što su: dr Samuel Kamhi, dr Samuel Elazar, dr Samuel Pinto i prof. Avram Pinto kao i neki drugi. Između ostalih rijetkih radova koji tretiraju ovu materiju, važno je spomenuti publikaciju autora Regine Kamhi i Jakova Pape pod naslovom „Sačuvano od zaborava“, koju je izdala Židovska općina Zagreb 2000. godine. Od nejevreja sefardikom su se bavili Ešref Čampara i dr Muhamed Nezirović.

Navedeni sakupljači ovog filološkog i muzičkog blaga nisu bili prvi. Interesantno je da je sarajevski limar David Kamhi bio prvi sakupljač koji je bilježio narodne, po njegovom mišljenju lijepe pjesme, ne samo Sefarda nego i turskih askera,

te muslimana, katolika i pravoslavaca, tadašnjih žitelja Sarajeva. To se dešavalo do 1850. godine, dakle dosta prije Vuka Karadžića. O tome je pisao u časopisu „Pregled“ 1934. godine Jovan Kršić. Ovaj samouki ali talentovani sakupljač je u svojoj svesci zabilježio i 16 srpskih narodnih pjesama, koje je nazvao „kantigas serpeskas“ kao i još nekoliko popularnih narodnih pjesama svih konfesija, koje su se tada pjevale u Sarajevu.

Sefardsko tradicionalno (muzičko i filološko) blago, romanse i ostale pjesme (romansas i kantigas) u tematskom smislu možemo podijeliti na sljedeće grupe:

- Izvorne španske romanse koje su se pjevale u Bosni i Hercegovini
- Sefardske – bosanske romanse i pjesme ljubavnog, porodičnog, društvenog, didaktičkog i sličnih sadržaja
- Religiozno-biblijske, parareligiozne, patriotske pjesme i napjeve
- Zdravice - brindiz
- Tužbalice (naricaljke - indečas)
- Bajalice - pregantis

Tradicionalna (narodna) i ostala muzika sefardskih Jevreja je uveliko zavisila od uslova u kojima su živjeli, te u okviru onoga što su im otomanske vlasti omogućavale. U Sarajevu su Sefardi imali totalnu vjersku slobodu u odvijanju religijskih obreda, kako u sinagogama tako i u privatnom životu, to jest kod kuće. U tim liturgijskim i paraliturgijskim obredima muzika je imala vrlo važnu ulogu. Sefardski oblici muzičkog izvođenja bili su uglavnom vokalni. To se odnosilo i na izvođenje napjeva na velike i male praznike (Roš ašana, Jom kipur, Purim, Pesah, Šavuot, Hanuka i ostale) kao i na religioznu djelatnost kod kuće. U religijskom, muzičkom izražaju, Sefardi su kao i u drugim muzičkim oblicima, očito bili pod velikim uticajem sredine, naročito tursko-muslimanske, koji je u dugom periodu bio dominantan. Interesantna je činjenica da je na Sefarde taj uticaj bio mnogo jači nego na hrišćane. To nije čudo iz prostog razloga što je uopšte sefardska muzika, uslijed dugog boravka na Iberijskom poluostrvu, dobrim dijelom bila bazirana na elementima arapskog, islamskog izraza u svakoj muzičkoj formi. Sefardska muzika kao i kod ostalog jevrejskog naroda, bila je prilagodljiva, ne samo što je to postala pod ovakvim uticajima, nego što je to bio i zvaničan stav religijskih vođa, a zbog očuvanja jevrejskog, religijskog i etničkog integriteta. Sam Talmud svojim učenjem upućuje na to. U odjeljku

Bava mecia 83/a jasno piše: „Sve neka je po mjesnim običajima“. Bosanski Sefardi su dugi niz godina, sve do dolaska Austro-Ugarske, živjeli kao skoro totalno zatvorena zajednica, posebno u religijskom smislu, ali su muzički oblici, naročito pjevanja gradske muslimanske sredine, do njih dolazili svjesno ili nesvjesno i to neposredno slušanjem sakralne i svjetovne muzike. To se nije događalo pod zvaničnom presijom tadašnjih religijskih ili državnih autoriteta, nego i donesenom zajedničkom muzičkom tradicijom iz perioda boravka na Iberijskom poluostrvu, i uticajima orijentalne muzike. O tome je vrlo dobro napisao dr Samuel Maestro u članku „O svjetovnoj i sinagogalnoj muzici kod Sefarada“, u spomenici La Benevolencije, Sarajevo 1921. godine: „Sefardske pjesme, koje se skoro uvijek pjevaju jednoglasno, unisono, imaju u sebi turskih i istočnjačkih, mahom arapskih motiva. Kada ih čovjek sluša, ne može, a da se duhom ne prenese u sfere orijentalne romantike, bezbrižnog spokojstva (rahatluka), i opuštenosti u uživanju i nepomućenom sevdahu“.

Već pomenuti uticaj elemenata muslimanske muzike nije uvijek bio isti tokom vremena. Samo neki načini bili su zastupljeni u sefardskim molitvama. To se odnosi najviše na obrasce „mekama“. „Maquam, množina maquam“ u arapskom jeziku znači „mjesto“, može se tretirati i kao stupanj u muzičkoj skali ili kao modalna bit (suština), a to je cjelovitost stilskih, muzičkih oblika u odnosu na tonske varijante, melizme, dinamiku, ritam, tembr, tempo, ali i kvalitet glasa izvođača. Razlikuju se „bosanski“, ili uže sarajevski mekam“ od onog donesenog, istočnjačkog. Važni su elementi turskog kao i bosanskog, muslimanskog uticaja na način pjevanja lirskih pjesama. To su tzv. ravne pjesme sa karakteristikama kao što su: široki ambitus, bogata melizmatika, učestala primjena alteracija, ponavljanje cijelih rečenica ili njihovih dijelova, te veoma čujno umetanje uzvika „aman“, koji se pjeva silabično i melizmatično. Te kompozicije su bile izvođene i na drugi tzv. „sevdalijski način“. Jasno je da se te ravne pjesme u melizmatičkom izvođenju u više karakteristika podudaraju sa sevdalinkama. Takva izvođenja su usko vezana za ljubavne sadržaje. Dijatonički karakter i slobodan ritam

su pak usko vezani za sefardski način izvođenja i samih romansi u turskom-muslimanskom stilu. Bili su i drugi načini izvođenja naročito starijih romansi i ponekih ljubavnih pjesama. Ti muzički oblici su izvođeni ravnomjernije i sa umjerenijim ritmom bez prekida, ali upotrebom skromnije melizmatike. Specifičnost načina izvođenja sefardskih romansi, ogleda se u primjetnoj razlici između zapadnog i istočnog sefardskog područja. Odlike ovog zadnjeg su dijatonički pristup melodiji i stil „rubato“, to jest slobodniji tretman ritma u tehničkom smislu izvođenja, te fraze u vidu deklamacijskog recitativa koji uvode u ornamentalne melizme su karakteristike dosta starijih sefardskih romansi u turskom stilu. Stil izvođenja sevdalinki je dosta uticao na njih dok je skoro u potpunosti bio karakterističan za nove sefardske, većinom ljubavne pjesme koje su pjevane u stilu sevdalinki i one su bile pune „derta“, zbog sevdaha i nade u uspješnu ljubav, a ponekad su i na specifičan način odražavale ljubavnu, duševnu bol. Taj način pjevanja sefardskih pjesama se također odlikuje grupisanjem u strofe koje odgovaraju melodiji, tako da se strofa od četiri osmeračka stiha, ponekad proširena refrenom, nastavlja sa dva osmeračka stiha koja se u drugoj polovini melodije pjevaju po drugi put uz prvu polovinu.

Karakteristika je ovog stila da refren obavezno sadrži turske uzvike „aman“ ili „đanum“ (slično kao u narodnoj poeziji). Kod Sefarada refren „aman“ je kasnija verzija arapske riječi „amanu“ koja je karakteristična za poneke „harće“ i „mošahe“ iz srednjovjekovne andaluzijske tradicije. Po drugoj verziji koju su iznijeli Armistat i Silvermann u tekstu „Exclamaciones turcas y otros rasgos orientales en el romancero judeo-español“ (str. 177. 179.) je ovaj arabizam preuzet direktno iz turske poezije.

Osnovne muzičke karakteristike bosanskog sefardskog romansera, a i drugih muzičkih oblika, tipičnih za cijelu sefardsku svjetovnu tradiciju, su uglavnom melodija širokog opsega, obavezno prožeta i obogaćena melizmima. To je pružalo mogućnost izvođačima da melodije ne izvode samo unisono nego da ih izvode i mali horski sastavi sa solistom. Slobodan ritam kojeg je mogao izvođač mijenjati i svojevrsna ekspresivnost koja je također zavisila od pojedinca - izvođača, su osnovni kvaliteti koji su bili jako na cijeni kod šire sefardske publike. Kvalitet pjevača je bio cijenjen i u smislu elastičnosti grla, to jest prirodne mogućnosti kao i načina izvođenja. Te činjenice lako je čuti u pojedinim romansama kao što su „Arvoles“ (stabla) i „Sekretos“ (tajne). Veoma su čuvene i ljestvice po kojima su te pjesme bile pjevane sa brojnim povećanim sekundama kao i svjesnom

zatezanju ritma kojima prethode česti predudari (foršlazi). Ova je tradicija u izvodenju iz arapsko-špansko-jevrejskih muzičkih oblika donesena u sredinu u koju su Sefardi došli. Interesantno je da su poslije ove karakteristike tronacionalne kulture izvodenja u samoj Španiji uticale na formiranje dva vodeća tradicionalna muzička stila u narodnoj, a potom i u komponovanoj muzici, a to su „canto hondo“ i „canto flamenco“.

Još prije austro-ugarske okupacije pojavile su se u sefardskoj sredini primjetne razlike u izvedbi, a i izvjesna podjela vrijednosti muzičkih oblika, koje su dotada jednako svi voljeli slušati. Pripadnici viših, bogatih slojeva sefardskog društva, uglavnom školovani u inostranstvu, su bolje prihvatili romanse i kantige sa očuvanim elementima španske muzike, a oni manje školovani su rađe prihvatili iste sa bosanskim, tačnije sarajevskim elementima. Dva pomenuta sloja sefardskog stanovništva su o tome organizovali rasprave koje su doticale i kvalitete pjevača izvedenih romansi i kantiga.

Izvođenje različitih oblika sefardske muzike različito je kod muškaraca i kod žena, ali je bilo tačno određeno po onome šta ko pjeva. Žene, Sefardkinje tokom stoljeća nisu skoro nikako bile uključene u javni život. To se unekoliko promijenilo tek krajem 19. i početkom 20. stoljeća, malo nakon dolaska aškenaskih Jevreja u naše krajeve. Inače socijalni život je bio različit u ovom smislu i zbog toga što je Sefard muškarac bio okrenut ka svojoj konfesiji mnogo više nego

prema pripadnicima drugih konfesija. Kontakti su bili uglavnom vezani za poslovne odnose. Dijapazon tih odnosa bio je vrlo skroman i zavisio je od nalaženja izvora egzistencije do potvrđivanja svog vjerskog, nacionalnog i kulturnog identiteta. Ako se uzmu u obzir ove činjenice, jasno je da je kulturni, a u okviru toga muzički, a posebno vjerski angažman, u sefardskoj zajednici različit i u polnom smislu.

Žene se nisu skoro nikako uključivale u kulturni, a pogotovo u javni vjerski život u liturgijskom smislu u sinagogi. Znamo da žene u sinagogi nisu mogle sačinjavati „minjan“ (kvorum koji je bio potreban za molitvu i to najmanje deset odraslih muškaraca). U sinagogama su žene bile nečim odijeljene od muškaraca ili su bile na drugoj strani templu. Uslijed ovakve polne hijerarhije, žene su dobivale puni značaj u najmanjoj socijalnoj jedinici, tj. u vlastitoj porodici. Žena, supruga - majka djece, bila je stub porodice, ona je prenosila uglavnom svjetovnu tradiciju šire zajednice (posebno muzičku) na djecu, kao i članove porodice u širem smislu. U poznatom sefardskom običaju „konesimiento“ (večer upoznavanja), žene su imale vodeću ulogu (radi se o upoznavanju momka i djevojke, kao i susretu porodica, budućih prijatelja). U takvim prilikama su

žene pjevale poznate „komple“ (svatovske pjesme). Jedna od najpoznatijih je ona pod nazivom „Aj ke es relumbror de novia ermoza“. Ta je pjesma inače ušla u svjetsku antologiju sefardske običajne muzike. U prevodu glasi „Ah kako svijetli lijepa vjerenica“. Još jedna sarajevska kantiga je poznata u sefardskom muzičkom svijetu i pravi je biser ženskog vokalnog repertoara. To je pjesma „Ja vien al parido“, vezana za rođenje i obrezivanje muškog djeteta, osam dana nakon poroda. U tom vremenu se uz roditelje i oko nje uvijek nalazilo dosta žena, među kojima su obavezno bile narodne pjevačice, bez ili sa malo verifikovanog muzičkog obrazovanja, ali koje su se profesionalno bavile pjevanjem ovakvih ili sličnih prigodnih pjesama. Te pjevačice su često bile pozivane u bogate, a još više u siromašne porodice da im pomognu da svoju tugu ili radost što bolje tuguju ili proslave. One su bile uglavnom iz siromašnijih slojeva društva i za ovakvu djelatnost su bivale dobro nagrađene u novcu ili naturi. Za razliku od ostalih

naroda u Bosni, one nisu bile moralno degradirane, ili imale niži socijalni status. Sefardi su ih zvali „tijas“ (tetke) ili „nonas“ (none) pošto su spadale uglavnom u stariju populaciju. U muzičkom smislu je veoma važna činjenica da su one za svaku priliku imale posebnu melodiju, i pratile se uglavnom same defom (panderom). Te su melodije one znale nevjerovatno dobro napamet. Narod ih je zvao i „kantaderas“ (pjevačice) i „tanjederas“ (sviračice). Manji dio ovih žena je imao i „subspecijalizaciju“, one su bile „narikače“, koje su obično prve dolazile u dom porodica u kojima je neko umro. Na ovaj način su se ovi oblici sefardske kulture, osobito muzički, sačuvali do II svjetskog rata bez obzira što je veliki broj ovih narodnih umjetnica bio nepismen. Ovakvi muzički oblici, isključivo ženski, su na neki način potekli iz kastiljanske ali i nekih oblika zatečene tradicije.

Zanimljivo je da se u sefardskom miljeu u Bosni cijenio poseban oblik pjesme, tzv. sefardska sevdalinka, u stvari ljubavna tužbalica. Taj oblik se počeo formirati već krajem 18. vijeka. Primjer za to je kantiga „Sekretos kero deskuvrir“ koju ću u ovom radu citirati u originalnom sarajevskom subidiomu đudeo-espanol, kao i njen prevod na bosanski jezik.

SEKRETOS KERO DESKUVRIR

Sekretos kero deskuvrir
 Sekretos de mi alma
 Los sjelos kero pur papel
 Los sjelos kero pur papel
 La mar kero pur tinta

Sali a la puerta, ti avlare
 Sekretos de mi vida
 Nu lu kerin ni saver
 Ni džentis, ni parjentis

Arvoliku di jasmin
 In mi quarta insimbradu
 Ti infloresi, ti engrandesi
 Ti infloresi, ti engrandesi
 Otru ti sta guzandu

TAJNE ŽELIM OTKRITI

Tajne želim otkriti
 Tajne moje duše
 Nebo želim kao papir
 Nebo želim kao papir
 More želim kao tintu

Izađi na vrata, reći ću ti
 Tajnu svoga života
 Ne žele za nju znati
 Ni ljudi, ni rodbina

Granje od jasmina
 U mom vrtu zasađeno
 Cvateš i rasteš
 Cvateš i rasteš
 A drugi uživaju u tebi

Vidimo da je tekst ove kantige pun interesantnih poređenja (nebo i papir, more i tinta, te stablo i pero). Ovakva poređenja su dosta česta u Talmudu.

Poseban vid sefardskog muzičkog oblika su „komplas“. Sama riječ vuče porijeklo od kastiljanskih „coplas“. U tim tvorevinama opisani su razni događaji (veseli ili tužni, vezani uglavnom za neke jevrejske praznike) na pr. „Komplas de Purim“, „Komplas di Hanuka“. Neke od njih veličaju hrabrost i slavu makabejaca, ili događaje vezane za izlazak Jevreja iz Egipta. Termin „komplas“ je vezan i za pjesme koje opisuju pojedine praznike na taj način da vjerski sadržaj prenose u tradicionalnu poeziju i poseban muzički oblik koji je usko vezan za vjerski

obred. Te se pjesme dosta razlikuju od romansi i kantiga. Dio muzičke tradicije su i paraliturgijske pjesme i napjevi za praznike kao što su „Komplas de las frutas i flores“ (napjevi o voću i cvijeću) koji se pjevaju na „Tubišvat“ – praznik proljeća, kao i druge praznike vezane uz prirodu.

DUHOVNA (SINAGOGALNA) MUZIKA

Muzički oblici duhovne muzike u Bosni, naročito u Sarajevu, nisu se vijekovima mijenjali iz ranije navedenih razloga zatvorenosti sefardskog miljea, te skoro nikakvog uticaja ostalih grupa Jevreja. U takvim uslovima su samo kreativne mogućnosti raznih generacija mogle unositi male promjene u muzičkim izražajima. Talentovani pojedinci – hazani (predmolitelji), kantori ili pak neki vjernici su mijenjali napjeve u zavisnosti od vlastitog ukusa ili od aktualnih situacija u javnim, posebno kulturnim prilikama u kongregaciji. Članovi „kehile“ (opštine) nisu to uvijek rado primali. Svako mijenjanje lokalne vjerske prakse u pogledu teksta i muzike je zahtijevalo dosta vremena i teško se provodilo, za razliku od svjetovne. Svjetovni muzički oblici su nastali djelomično u Španiji, Orijentu, na Balkanu i u Bosni, ponajviše u Sarajevu, manje u provinciji. Oni su dosta bazirani na prihvaćenim napjevima loko sredine. Sinagogalne melodije u većini ne nose te uticaje. Napjevi molitvi za Pesah, Šavuot, a posebno za Roš ašana i Jom kipur sadrže obilje muzičkih motiva koji nisu vezani za sredinu u koju su Sefardi došli. Ti elementi su vjerovatno preuzeti iz davne istorije tj. iz jevrejske države u doba proroka. To su sačuvani obrasci ili cijelih ili pojedinih dijelova drevnih molitvi. To možemo uporediti i sa pravilnim izgovorom starog hebrejskog, biblijskog jezika koga su Sefardi, za razliku od aškenaskih Jevreja, skoro potpuno sačuvali. Ako prihvatimo ove činjenice da su Sefardi sačuvali mnoge dijelove tradicije, onda se to odnosi pogotovo

na dobar dio muzičkih oblika. Ovi muzički oblici (napjevi) su autohtoni i nemaju skoro nikakve veze sa orijentalnim i loko uticajima.

Kao i kod drugih naroda, u Bosni se već krajem 19. vijeka osjetio vjetar promjena u širem društvu pa i u sefardskom miljeu. Takve promjene su zahvatile i sinagogalnu muzičku praksu. U Sarajevu je još prije dolaska rabina (hahama) Avrama Kapona iz Ruščuka (Bugarska), bilo pokušaja uvođenja reforme te prakse ali bez nekog većeg uspjeha. Kapon je od 1901. do 1920. tj. u periodu dok je živio u Sarajevu, relativno dosta uspio u izvjesnim promjenama u bogoslužju, u smislu uvođenja većeg reda u samu formu. Uveo je to naročito u interpretacijama važnijih molitvi, kao i u redosljedu istih. Na početku je i on doživio veliki otpor nekih vjernih krugova, pogotovo starijih rabina i vjerskih službenika u sarajevskim sinagogama, tako da je morao dobar dio toga posla da uradi sam ili uz pomoć nekih donekle obrazovanijih vjernika. Najveći otpor je bio usmjeren zbog nekih krucijalnih promjena koje su zadirale u osnovu dotadašnje vjerske prakse u Sarajevu pa i šire na Balkanu, a to je bila posebna tefila (bogoslužje) samo za djevojke i to subotom prije podne. To se održavalo bez obaveznog minjana. Uveo je i mali djevojački hor sa solistima, a samim tim i višeglasje. Ta se praksa odvijala ali u manjem obimu, nakon njegovog odlaska iz Sarajeva. Velika zasluga u obogaćivanju vjerske, ali i svjetovne muzičke prakse, pripada jevrejskom horu „Lira“ od 1901. do 1941. To se pogotovo odnosi na dirigente koji su se mijenjali. Hor je izvodio tradicionalnu sinagogalnu i svjetovnu jevrejsku muziku u obradi tadašnjih kompozitora i to polifono. Publika je taj hor vrlo dobro prihvatila, dobrim dijelom zbog izvođenja poznatih romansi i kantiga. „Lira“ je bila mješoviti hor koji je uglavnom nastupao u velikom novosagrađenom hramu „Kal Grandi“ u Sarajevu, ali i u tadašnjoj Jugoslaviji, a ostvario je i mnoga gostovanja u susjednim zemljama, a posebno u Palestini.

Period od 1930. do 1941. godine je veoma značajan za novi pristup u izvođenju tradicionalne, sinagogalne muzike u Sarajevu. Za to je najzaslužniji hazan i kantor Isak Kalmi

Altarac (1890. – 1941.), rođeni Sarajlija, koji je nakon završene sarajevske vjerske škole otišao na daljnje školovanje u Beč, na teološke, a posebno muzičke studije. Svoje poznavanje tradicionalne sefardske muzike obogatio je u tom periodu pod uticajem muzičkih oblika aškenaske sinagogalne prakse te ih je veoma profesionalno spojio i nakon povratka u Sarajevo, pretočio i stvorio nove sinagogalne i svjetovne oblike muzičke prakse. To se najviše ogledalo u uvođenju modernijeg načina harmonijske i polifone obrade tradicionalnih vjerskih tekstova. Takve muzičke oblike je sam komponovao i dirigovao. Sakupio je i dobro obučio prvi dječački hor po ugledu na „Hor bečkih dječaka“. Uz pratnju toga hora sam je nastupao, a dovođeni su i solisti sa strane. Za kratko vrijeme ovaj vid skupnog muziciranja stekao je zavidnu publiku, a tadašnja jevrejska i ostala štampa ga je često spominjala. Interesantno je da je tu praksu nastupa dječačkog hora subotom prihvatilo dosta sefardskih zajednica u tadašnjoj Jugoslaviji, a i poneke na Balkanu. Jedan muzički specijalitet je bio vezan za sefardske Jevreje u Sarajevu. Mnoga jevrejska kulturna društva, a pogotovo radničko društvo „Matatja“ je imalo manje horove kao i instrumentaliste amatere. „Matatja“ je izvodila uglavnom komade koje je specijalno za to društvo pisala Laura Papo „Bohoreta“. U okviru tih komada glumci, pjevači i instrumentalisti su izvodili uz pratnju hora, muziku koju je sama Bohoreta komponovala. Svi oni su bili amateri.

Poslije Holokausta su u ex Jugoslaviji osnovana dva jevrejska hora (u Beogradu i Zagrebu) ali ne i u Sarajevu, gdje je bilo više pokušaja u tom smislu ali i kratkotrajnih djelovanja neke vrste manjih horova. Sefardsku muziku su često izvodili drugi amaterski horovi.

I na kraju, sefardski melos je također uticao na tradicionalni, bosanski koji je višeslojan i multinacionalan melos. Nekoliko starijih sefardskih napjeva preuzeto je tokom vremena te se na te melodije pjevaju tekstovi nekih sevdalinki, a i drugih pjesama. Najpoznatiji primjer za to je sarajevska sevdalinka „Kad ja pođoh na Bentbašu (Bembašu)“. Neki etnomuzikolozi smatraju da je melodija ove sevdalinke došla u Sarajevo s turskim askerima, a koju je komponovao Rifat Bey kao turski vojni marš (Vatan Marsi) 1877. Činjenica je da je ova melodija nastala mnogo ranije i da su je Sefardi donijeli prvo u Carigrad, a zatim i u neke pokrajine Osmanskog carstva. U sefardskim sinagogama se pjevao i danas

se pjeva dio psalma 118 (Mizmor le David) iz „Alela“ koji je dio molitve, a ujedno i dio Hagade za Pesah (Hagada šel Pesah). Početak ovog dijela molitve na hebrejskom glasi: „Odeha ki anitani, vatei li lišua“, u prevodu: „Hvalim Te, što si me uslužio i postao mi spasenjem“, kao i paraliturgijska pjesma „Para noče de alhad“ (za nedeljnu noć), koja se pjeva na istu melodiju u predvečerje nedjelje. U Sarajevu je često pjevana ljubavna pjesma „Mi kerido, mi amado“ („Moj dragi, moj voljeni“) koja je znatno kasnije nastala u Sarajevu, a pjevala se poslije po cijelom Balkanu na istu melodiju. Vrlo slično se u Italiji krajem 19. vijeka, među jevrejskim življem, dosta pjevala u cijelom sefardskom svijetu poznata pjesma „Adio kerida“ u prevodu: („Zbogom draga“) čiju je melodiju iskoristio kompozitor G. Verdi u operi „La Traviata“.

ZAKLJUČAK

O sefardskoj muzici, kao vrlo važnom dijelu integralne, jevrejske kulture, pisano je kod nas, a i šire u svijetu nedovoljno i nepotpuno. Ova vrlo važna materija zahtijeva temeljiti, profesionalni etnomuzikološki prilaz koji će se u budućnosti vjerovatno i ostvariti.

Prof. mr. DAVID KAMHI,
*Red.prof. Sarajevskog Univerzite
u penziji*

BIBLIOGRAFIJA

- Dr Moritz Levi: *Die Sepharadim in Bosnien* – Sarajevo 1911.
- Spomenica o proslavi 30-godišnjice Jevrejskog kulturnog-potpornog društva „LA BENEVOLENCIJA“, Sarajevo, maja 1924.
- Jevrejski Almanah, Izdanja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd – Godina 1954., 1955-56., 1957-58., 1959-60., 1961-62., 1965-67. i 1968-70.
- Bejtić Alija, Sijavuš-pašina दौरa u Sarajevu, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, godina II, knjiga II, Sarajevo, 1966., 61.-86.
- Diaz-Maz Paloma, *Los Sefardies Historija Lengua y Cultura*, Riopiedras ediciones, Barcelona, 1986.
- Armistead, S. G.: *En torno al romancero sefardi. Hispanismo y balcanismo de la tradicion judeo-espanola (Con un estudio entromusicologico por I.J. Katz)*, Madrid, 1982.
- Izrael Isak, Prije osnivanja La benevolencije, *Jevrejski život* 10 (1924), 3-
- Kamhi Samuel, Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarda, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u BiH 1566-1966. Sarajevo, 1967.
- J. Kršić: „Cantigas srpescas“ Davida Kamhija, *Jevrejski Glas* 1934, 9-11.
- S. Maestro: O svjetovnoj i sinagogalnoj muzici kod Sefarada, Spomenica La Benevolencije (Beograd, 1924)
- Pinto Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987.
- Samuel M. Elazar: *EL ROMANCERO JUDEO-ESPANOL*, Sarajevo, 1987.
- Tadić Jorjo: *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937. (izdala „La Benevolencija“)
- Baruh Kalmi: *Eseji i članci*, Sarajevo 1952.
- Pulido Fernandez Angel: *Espanoles sin patria*, Madrid 1905.
- M. Attias: *Romancero sefardi: romanzas y cantes populares en judeo-espanol*, Jerusalem, 1956.
- R. Kamhi i J. Papo: *SAČUVANO OD ZABORAVA*, Zagreb, 2000.